

ПСИХОЛОГІЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ, СЛІДЧОЇ ТА СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159:351.745.7

Свириденко Олена Анатоліївна –
ад'юнкт кафедри юридичної
психології Національної академії
внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ТА ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЯЖКИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Досліджено проблему вивчення особливостей проявів тяжких насильницьких злочинів у підлітковому середовищі. Здійснено спробу кримінально-правового та психологічного аналізу різноманітних аспектів феноменології підліткового насильства. Визначено особливості виникнення та прояву різних форм насильницьких злочинів серед неповнолітніх.

Ключові слова: неповнолітні; фізичне та психічне насильство; насильницькі злочини; склад злочину; детермінанти насильства.

У сучасній вітчизняній теорії кримінального права та кримінології насильство як злочинний акт прийнято розглядати без урахування його предметної складової. Проте, вивчаючи різні підходи до класифікації насильницьких правопорушень, у тому числі вчинених неповнолітніми, слід зважати на те, що всі типології ґрунтуються на особливостях безпосередніх об'єктів посягання. Зокрема, розподіл некорисливих насильницьких правопорушень здійснюють відповідно до посягань на життя, здоров'я, волевиявлення, свободу місця перебування (у разі викрадення), тілесну й статеву недоторканність, сексуальну свободу особистості, виконання професійних обов'язків, правильний розвиток дітей тощо. Це визначає

необхідність проведення певних кримінально-правових узагальнень тяжких насильницьких злочинів на засадах кримінально-психологічної характеристики неповнолітніх суб'єктів зазначеної категорії правопорушень.

Дослідження проблематики підліткової насильницької злочинності залишається одним із найактуальніших напрямів наукових досліджень низки правників і психологів, серед яких: Ю. М. Антонян, З. А. Астеміров, О. М. Джужа, К. Є. Ігошев, Л. І. Казміренко, М. В. Костицький, В. М. Кудрявцев, О. Є. Лічко, В. С. Медведєв, І. С. Ной, В. М. Синьов, С. А. Тарарухін, Г. І. Чечель, С. І. Яковенко та ін.

Проте, незважаючи на численні дослідження тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми, нерозкритим залишається узагальнений кримінально-правовий зміст специфічних особливостей цієї категорії правопорушень.

Метою статті є здійснення кримінально-правового аналізу тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми правопорушниками, на основі юридичної психології.

Загалом чинники, що зумовлюють навмисні тяжкі насильницькі злочини, учинені неповнолітніми, включають соціально-психологічні та індивідуально-психологічні криміногенні механізми досить широкого діапазону, починаючи від явищ, спричинених глибинними соціально-економічними й політичними суперечностями (аномічні процеси суспільства, правовий нігілізм, погіршення психологічного стану суспільства, рівня інтелектуального розвитку населення, деформація моральних засад духовності, загострення міжособистісної та міжгрупової конфліктності, агресивності тощо) і закінчуючи деформацією індивідуально-психологічних рис та якостей на фоні особистісних аномалій і патологій (психопатичні розлади, акцентуації характеру та інші психічні розлади).

Водночас, на нашу думку, доцільно розрізняти насильницькі посягання, за яких насильство співпадає з мотивом і способом його досягнення, та насильницькі злочини, у яких насильство слугує проміжним інструментом на шляху до реалізації іншої мети. І справа не в тому, що інструментальне насильство менш небезпечне, а в тому, що в одному випадку злочинець спрямовує свою руйнівну активність саме заради неї самої, а в іншому – насильство (або загроза його вчинення)

виражає зневажливе ставлення до таких суспільних цінностей, як життя та здоров'я людини, що й виявляється в готовності досягти певну ненасильницьку мету будь-якими засобами, зокрема насильницькими.

Узагальнюючи кримінально-правовий зміст насильницьких злочинів, М. Ткаченко стверджує, що насильство як спосіб учинення правопорушення може бути обов'язковою або спеціальною ознакою складу злочину, факультативною або альтернативною чи обов'язковою для кваліфікації відповідних видів злочинів. Тобто всі посягання об'єднує свідомий вибір суб'єктом злочину насильницького способу реалізації усвідомленого мотиву [1].

Натомість В. В. Голина, визначаючи поняття насильницької злочинності, зосереджує увагу на її налаштованості проти життя та здоров'я. Науковець тлумачить зазначену категорію як сукупність умисних посягань, спрямованих на втручання у фізичну та психічну цілісність жертви посягання з метою навмисного заподіяння їй смерті або тілесного ушкодження [2]. Отже, окрім навмисних убивств і тілесних ушкоджень, до насильницької злочинності можна включити також хуліганство чи звалтування. Водночас ці злочини, хоча й мають певні спільні кримінологічні риси, проте суттєво різняться за своєю природою, мотивацією, специфікою патологій особистості злочинця, чинниками, що зумовлюють специфічний вид злочинного насильства. Адже мотивом цих злочинів не є безпосереднє позбавлення жертви життя чи здоров'я: насильство тут слугує лише інструментом реалізації інших мотивів. Зокрема, мотивація насильницького хуліганства є хибною та викривленою формою задоволення потреби в самоствердженні шляхом знущання над жертвою. Аналогічно й у разі звалтування – мотивом слугує задоволення статевого потягу.

Дещо інший критерій обирає А. І. Алексєєв, який насильницькими злочинами вважає всі діяння, що, хоча й містять ознаки посягання на різні об'єкти, проте пов'язані єдиною насильницькою чи агресивно-насильницькою мотивацією. Доречно зауважити, що тут автор розглядає і так зване «інструментальне» насильство (наприклад, спрямоване на нейтралізацію опору жертви для задоволення статевого потягу), і насильство як самоціль (наприклад, прояви особливої

жорстокості та катування жертви). Іншими словами, головною ознакою тут є підвищена суспільна небезпека посягання на найвищу цінність, якою є недоторканність життя та здоров'я людини. На підставі цього А. І. Алексеев стверджує, що ядро насильницької злочинності становлять кримінально карані діяння, що або безпосередньо посягають на життя та здоров'я особи, або є такими, що опосередковано загрожують громадянам (тероризм, захоплення заручників, бандитизм, масові безлади, насильницький грабіж, розбій, вимагання, посягання на життя спеціальних суб'єктів, хуліганство та ін.) [3].

Нам імponує позиція Л. Д. Гаухмана та С. В. Максимова, які розглядають насильство в чистому вигляді як протиправний навмисний вплив на організм іншої людини, учинений проти її волі. Тобто насильство – це фізичний вплив, виражений у нанесенні потерпілому побоїв, учиненні стосовно нього інших насильницьких дій, що викликають фізичний біль, а також обмеження дій потерпілого. Варто зазначити, що, аналізуючи зміст насильства, автори беруть до уваги питання психічного насильства, адже окремо вказують не лише на факт учиненого насильства, а й на застосування погрози його застосування, яку визначають як залякування іншої особи шляхом застосування щодо неї фізичного насильства [4].

На основі узагальнення зазначених підходів до розуміння сутності насильницьких злочинів, у тому числі тих, що вчинені неповнолітніми, ми також здійснили аналіз відповідних підходів до визначення кримінально-правового складу цієї категорії злочинів [5–7]. Це надало нам змогу сформулювати основні характеристики особливостей складу як насильницьких злочинів загалом, так і стосовно неповнолітніх суб'єктів таких правопорушень зокрема. Так, об'єктом насильницьких злочинів є життя та здоров'я особи.

Насильницькими злочинами є всі посягання, передбачені в Кримінальному кодексі (КК) України, що містять ознаки умисного заподіяння шкоди життю та здоров'ю потерпілого. Отже, дефініціями тут є життя та здоров'я. Життя визначається періодом від початку фізіологічних пологів і до настання фізіологічної смерті, коли внаслідок повної зупинки серця та припинення постачання клітинам кисню відбувається

незворотний процес розпаду клітин центральної нервової системи й смерть мозку. Здоров'я – це стан живого організму, за якого всі органи здатні виконувати свої життєві функції.

Для об'єктивної сторони злочину характерними ознаками є:

- 1) діяння – посягання на життя чи здоров'я іншої особи;
- 2) наслідки у вигляді фізіологічної смерті або порушення здоров'я потерпілого;
- 3) причинний зв'язок між навмисним насильницьким діянням і наслідками.

Суспільно небезпечне діяння в разі насильницького злочину може виявитись у дії або бездіяльності. Найчастіше насильницький злочин учиняється шляхом дії, спрямованої на порушення функцій чи анатомічної цілісності органів іншої людини. Таке порушення може бути спричинене безпосереднім фізичним впливом на жертву, або опосередковано, тобто шляхом психічного впливу, наслідком якого стала дисфункція організму жертви, у тому числі виникнення деструктивних психофізіологічних наслідків.

Суспільно небезпечним наслідком протиправного насильства є настання травматизму або фізіологічної (незвотної) смерті потерпілого. Тілесні ушкодження – це протиправне й винне порушення анатомічної цілості тканин, органів потерпілого та їх функцій, що виникає внаслідок дії одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів. Смерть – це припинення життєдіяльності організму потерпілого як наслідок дії одного чи кількох зовнішніх таких факторів.

Суспільно небезпечні дії в разі вчинення насильницького злочину передбачають фізичний, хімічний, біологічний, психічний чи інший вплив на потерпілого. Про бездіяльність ідеться тоді, коли винний не вчиняє певних дій, які він повинен був і міг учинити стосовно іншої людини, що спричинило заподіяння шкоди її життю чи здоров'ю.

У КК України визначено тілесні ушкодження трьох ступенів: тяжке, середньої тяжкості й легке. Характер і ступінь тілесних ушкоджень на практиці визначають на підставі відповідних положень КК України (ст. 121, 122, 125) і Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджених МОЗ України.

Тілесним ушкодженням є:

1) небезпечне для життя чи здоров'я ушкодження, що настало в момент заподіяння чи з часом у причинно-наслідковому зв'язку з актом насильства;

2) пошкодження або втрата будь-якого органу чи його функцій;

3) глибокий психічний розлад або психічна хвороба;

4) інший розлад здоров'я, поєднаний з утратою працездатності;

5) переривання вагітності;

6) невірне знівечення зовнішності.

Якщо умисне заподіяння насильницьких дій є ознакою (способом чи наслідком) іншого злочину, його вчинення слід кваліфікувати за статтею, що передбачає відповідальність за цей злочин.

Причинний зв'язок між зазначеним вище діянням і наслідками має бути обов'язковим: смерть або ушкодження здоров'я потерпілого є закономірним результатом діяння винної особи, а не третіх осіб або інших зовнішніх сил.

Способи насильницького правопорушення можуть бути різними, вони не впливають на кваліфікацію діяння за відповідними статтями КК України, у яких наявні ознаки умисного посягання на недоторканність життя та здоров'я особи. Однак встановлення способу вчинення насильницького посягання є обов'язковим, оскільки вчинення насильницьких дій з особливою жорстокістю або способом, небезпечним для життя чи здоров'я багатьох осіб, слід кваліфікувати з урахуванням відповідних пунктів, частин і статей КК України.

Злочин вважається закінченим: з моменту настання фізіологічної смерті потерпілого; у разі визнання умисного тілесного ушкодження за ознаками ступеня його небезпечності для життя та здоров'я в момент заподіяння – з моменту вчинення такого діяння; у всіх інших випадках – з моменту настання наслідків, зазначених у відповідних статтях КК України, у яких визначено ознаки умисного посягання на недоторканність життя та здоров'я особи.

Суб'єктом злочину є осудна особа, яка на момент учинення злочину досягла 14-річного віку. Таким чином, встановлення загального віку кримінальної відповідальності з 16 років, а за

окремі злочини – з 14 років, зумовлено тим, що з досягненням цього віку особа повною мірою здатна оцінювати свою поведінку, у тому числі злочинну.

Малолітні віком до 14 років, а також особи, які вчинили у віці від 14 до 16 років суспільно небезпечні діяння, не зазначені в ч. 2 ст. 22, не можуть бути суб'єктом злочину, а тому кримінальній відповідальності не підлягають.

Перелік у КК України насильницьких злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає з 14 років, є вичерпним (при цьому в ч. 2 ст. 22 перелічено лише умисні злочини). До них належать: умисне вбивство (ст. 115–117), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку та державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (ст. 112, 357, 389, 411, 455), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121, ч. 3 ст. 354, 355, 359, 387, 409), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122, ч. 2 ст. 354, 355, 359, 387, 409), диверсія (ст. 113), бандитизм (ст. 263), терористичний акт (ст. 264), захоплення заручників (ст. 148, 358), звалтування (ст. 153), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 154), грабіж (ст. 189, ч. 2 ст. 315), розбій (ст. 191, ч. 3 ст. 268, 315), вимагання (ст. 192, ч. 1 ст. 268, 315), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст. 285), хуліганство (ч. 2–4 ст. 303).

Оскільки вік, починаючи з якого може наставити кримінальна відповідальність, має правове значення, органи досудового слідства та суди повинні вживати заходів щодо встановлення віку неповнолітнього – дати його народження. У разі притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності його вік встановлюють відповідно до документів про народження (число, місяць, рік народження). Особа вважається такою, що досягла певного віку, не в день народження, а починаючи з нуля годин наступної доби. Водночас ураховують місце народження особи та місце вчинення злочину,

якщо вони перебувають у різних часових поясах. У разі відсутності документів про народження вік особи встановлюють на підставі висновку судово-медичної експертизи. Так, днем народження особи є останній день року, який назвав експерт, а при визначенні віку мінімальною та максимальною кількістю років слід ґрунтуватися на пропонованому експертами мінімальному віці зазначеної особи.

Учинення злочину неповнолітнім визнають обставиною, що пом'якшує покарання (п. 3 ч. 1 ст. 66).

У разі «посереднього виконання» насильницького злочину, коли особа, наділена ознаками суб'єкта кримінального правопорушення, використовує для його вчинення неосудну, малолітню особу або особу, яка перебуває під впливом помилки (уведена в оману), виконавцем такого злочину визнають особу, наділену ознаками суб'єкта насильницького злочину. Неосудна, малолітня особа або особа, яку такий суб'єкт увів в оману, є знаряддям учинення умисного насильницького злочину. Так само належить кваліфікувати дії особи в разі залучення нею до заподіяння шкоди життю чи здоров'ю потерпілому звірів, свійських тварин тощо. Про посереднє вчинення насильницького злочину йдеться і в разі протиправного позбавлення життя або заподіяння тілесних ушкоджень під безпосереднім впливом фізичного примусу, унаслідок якого особа, яка вчиняє таке діяння, не могла керувати собою (непереборний фізичний примус – ч. 1 ст. 40). Виконавцем насильницького злочину є суб'єкт, що застосував непереборний фізичний примус, а особа, яка діяла під впливом такого примусу, – знаряддям учинення умисного насильницького злочину.

Суб'єктивна сторона умисного насильницького злочину характеризується виною у формі умислу.

Для розмежування умисного вбивства та заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, унаслідок якого наступила смерть потерпілого, слід ретельно досліджувати докази, що мають значення для з'ясування змісту й спрямованості умислу винного. Питання про умисел слід вирішувати з огляду на сукупність усіх обставин учиненого злочину, зокрема враховуючи спосіб, знаряддя вчинення злочину, кількість, характер і локалізацію поранень та інших тілесних ушкоджень,

причину припинення злочинних дій, попередню поведінку винного й потерпілого, їх взаємовідносини. Визначальним є суб'єктивне ставлення винного до наслідків власних дій. У разі умисного насильницького злочину настання смерті або тілесних ушкоджень передбачає умисел винного. У разі заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, унаслідок якого сталася смерть потерпілого, ставлення до настання смерті виявляється в необережності.

Мотив і мета злочину підлягають з'ясуванню, оскільки в низці випадків вони є кваліфікуючими ознаками таких злочинів. Мета умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження впливає на кваліфікацію цього діяння лише в одному разі – коли нею є залякування потерпілого або інших осіб (ч. 2 ст. 121). Водночас встановлення мотиву й мети в разі заподіяння умисного насильницького злочину є обов'язковим, оскільки в низці випадків наявність певних мотиву чи мети є підставою для кваліфікації такого діяння за іншими статтями КК України. Так, умисне заподіяння працівникові правоохоронного органу або його близьким родичам тяжкого тілесного ушкодження у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків слід кваліфікувати за ч. 3 ст. 345; умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень членам певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи з метою повного або часткового їх знищення – за ч. 1 ст. 442. Це саме стосується низки інших діянь, коли заподіяння умисного тяжкого тілесного ушкодження зумовлене певним мотивом чи метою.

Замах на насильницький злочин може бути вчинено лише з прямим умислом, коли винний передбачав настання смерті або тілесних ушкоджень потерпілого й бажав цього, але такі наслідки не настали з незалежних від його волі обставин. Готування до вчинення умисного насильницького злочину та замах на умисний насильницький злочин є кримінально караними.

Аналізуючи особливості насильницької злочинності неповнолітніх, слід також зазначити, що вони характеризуються, передусім, кризовим змістом підліткового віку, який супроводжується прагненням до самоствердження на тлі відсутності життєвого досвіду й особистісної незрілості. Водночас у дитини виникає конфлікт через усвідомлення власної залежності від дорослих, хоча вона намагається позиціонувати себе дорослою. Найбільш простим способом самоствердження є

так зване «протестне», що не вимагає зусиль та досягнень і реалізується в активації заборонених форм поведінки. Чим активнішим є намагання підлітка будь-що самоствердитись у протестній формі, тим більшою стає схильність до крайніх форм забороненої поведінки.

Найбільш яскравою в цьому разі стає насильницька протиправна поведінка, що може здійснюватись у формі психологічного або фізичного насильства. На основі проведеного аналізу ми довели, що фізичне та психологічне насильство має однакову природу й мету, якою є цілеспрямоване завдання шкоди жертві. Відмінним виступає лише засіб реалізації, яким може бути або безпосередній деструктивний вплив на фізичний стан жертви, або опосередкований вплив на її психіку шляхом погрози настання негативних і небезпечних наслідків.

Злочинності неповнолітніх притаманні ознаки жорстокості, знущання над жертвою. Це пов'язано з віковими особливостями компенсаторних механізмів накопиченого напруження через ескалацію внутрішніх конфліктних деструктивних психічних станів. Тим паче, неповнолітні злочинці – це все ж підлітки, у яких психіка є ще недостатньо сформованою, а тому в цьому віці початковий рівень кримінальної зараженості дуже легко трансформується та закріплюється в стійкі стереотипи антисуспільної поведінки.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що в статті розглянуто насильницькі злочини в чистому вигляді як протиправний умисний вплив на організм іншої людини, учинений проти її волі. Способи вчинення, супутні обставини, спрямований або інструментальний характер насильницького правопорушення можуть бути різними, але вони не впливають на кваліфікацію діяння за відповідними статтями КК України, у яких визначено ознаки умисного посягання на недоторканність життя й здоров'я особи. Основними формами вчинення насильницьких злочинів, у тому числі неповнолітніми, є умисний фізичний або психічний вплив на особу потерпілого. Отже, ступінь суспільної небезпеки залежить від безпосередніх та віддалених наслідків учиненого насильства, індивідуально-психологічних і криміногенних особливостей неповнолітнього суб'єкта зазначеного кримінального правопорушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ткаченко М. Насильницький злочин і насильство як спосіб його вчинення: кримінально-правові проблеми / М. Ткаченко // Право України. – 1999. – № 12. – С. 101–108.
 2. Кримінологія. Особлива частина : [навч. посіб.] / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман ; [за ред. І. М. Даньшина]. – Х. : Право, 1999. – 232 с.
 3. Алексеев А. И. Криминология : [курс лекцій] / А. И. Алексеев. – М. : Щит-М, 1999. – 340 с.
 4. Гаухман Л. Д. Уголовная ответственность за преступления в сфере экономики / Л. Д. Гаухман, С. В. Максимов. – М. : ЮрИнфоР, 1996. – 304 с.
 5. Кримінальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] / Баулін Ю. В., Борисов В. І., Гавриш С. Б. та ін. ; [за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація]. – К. : Ін Юре, 2003. – 1196 с.
 6. Кримінально-процесуальний кодекс України : у 2 ч. : [наук.-практ. комент.] / за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. – Ч. 1. – К. : Форум, 2004. – 492 с.
 7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Атіка, 2004. – 1056 с.
-